

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΧΩΡΙΣ ΙΣΤΟΡΙΑ

(Λόγοι αφιερωμένοι σ' ένα διανοούμενο)

Α'. Ο ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΣ ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΕΙΑ

Ένα από τα πιο γενικά και σημαντικά πορίσματα της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας μετά τον Πλάτωνα είναι ότι ο ανώτερος τρόπος ζωής είναι ο θεωρητικός. Ο καθαρά θεωρητικός βίος υπερέχει από κάθε πρακτική απασχόληση και ασφαλώς από την πολιτική πράξη. Ο θεωρητικός άνθρωπος ζει κατ' εικόνα και όμοιωσιν του Θεού, που είναι ο αιώνιος θεωρητής, ο παντογνώστης, «νόησις νοήσεως», όπως λέγει ο Αριστοτέλης, ή «λόγος», όπως λέγει ο Πλάτων. «Εν αρχή ην ο λόγος», αυτή είναι η θέση του κλασικού κόσμου. «Εν αρχή ην η πράξις», είναι η αντίθετη θέση που προβάλλει ο Φάουστ στους νεώτερους χρόνους. Αυτή είναι θάλεγα η θέση του ρομαντικού κόσμου.

Στηριγμένος σε αιώνια υπεριστορικά κριτήρια ο θεωρητικός άνθρωπος, ο άνθρωπος του πνεύματος, κρίνει τις πολιτείες, τις κοινωνίες, τα δράματα της ιστορικής πραγματικότητας και αποφαίνεται την αλήθεια. Αυτή είναι και η πράξη του· η μόνη.

Λέμε: στηριγμένος σε αιώνια υπεριστορικά κριτήρια. Επειδή τον τελευταίο καιρό έγιναν και εδώ πολλές συζητήσεις σχετικές με την αποστολή του πνευματικού ανθρώπου, θέλω να τονίσω ότι οι συζητήσεις αυτές δεν αποδώσανε ό,τι έπρεπε, γιατί δεν έμβαθύνανε στα πραγματικά ζητήματα, τα ζητήματα δηλαδή εκείνα, που αν δεν λυθούνε, ή περαιτέρω συζήτηση καταγτάει ένα είδος Βαβυλωνίας, όπου δεν είναι δυνατή η συνεννόηση. Στις συζητήσεις αυτές εμείς επί του παρόντος δεν θα εμπλακούμε. Θέλουμε, έντελως ανεξάρτητα από αυτές, να τοποθετήσωμε τον πνευματικό άνθρωπο, το στοχαστή και τον καλλιτέχνη, απέναντι στην κοινωνία, υπό μιάν όμως προϋπόθεση: ότι αναγνωρίζομε την ισχύ μερικῶν αντικειμενικῶν, υπεριστορικῶν κριτηρίων που κατευθύνουν τον θεωρητή στη σύλληψη και την κρίση της ιστορίας. Ὑπὸ αὐτὴν τὴν προϋπόθεση, πού ἐδῶ βέβαια δὲν μπορεῖ νὰ θεμελιώσωμε, ἀλλὰ πού τὴ θέτομε δογματικά, ὡς προϋπόθεση, ἀκα-

Ε. Δ. ΤΗΣ Κ. Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

λουθεί και κάτι άλλο: ότι ο άνθρωπος δεν είναι αναγκαστικά προσδιορισμένος από τις κοινωνικές συνθήκες του παρόντος, γιατί κλείνει μέσα του την παρακαταθήκη αυτών των υπεριστορικών κριτηρίων, που τον χειραφετούν από τις κοινωνικές συνθήκες του παρόντος.

Με αυτές τις δύο προϋποθέσεις γίνεται φανερή ή ριζική μας αντίθεση προς τη θεωρία του ιστορικού υλισμού, του μαρξισμού. Και μόνο τότε θα αξιζέ μια συζήτηση με τους εκπροσώπους της θεωρίας αυτής, αν πρώτα ώδηγούσαμε στη συζήτηση προς τα προκριματικά αυτά ζητήματα που μας χωρίζουν, πράγμα που δεν μπορεί να γίνει από αυτήν εδώ τη θέση. Χωρίς αυτήν την τάξη στη συζήτηση θα μπλέκαμε και έμεις στη Βαβυλωνία μιας συζήτησης, όπου ο καθένας μάχεται σε άλλο επίπεδο και δεν συναντιέται ποτέ ουσιαστικά με τον αντίπαλό του.

Συζήτηση γόνιμη μπορεί να κάνουμε μόνο με όσους δέχονται τις δύο προϋποθέσεις που τάξαμε και αυτοί είναι σχεδόν όλοι όσοι δεν είναι αισθησιοκράτες.

* * *

Ο πνευματικός άνθρωπος βοηθάει βέβαια τον συνάνθρωπό του. Άλλά με ένα μονάχα τρόπο: καλλιεργώντας και βαθαίνοντας την αλήθεια και την όμορφιά, δημιουργώντας έργα επιστήμης και τέχνης. Η αξία των έργων του δεν κρίνεται από το κατά πόσο ωφελούν τους συνανθρώπους των. Εκτός αν πρόκειται για την ωφέλεια που βρίσκει ο καθένας στη γνώση μιας νέας αλήθειας ή στη θέα μιας νέας όμορφιας. Ο πνευματικός άνθρωπος και το έργο του δεν γίνεται χάριν της κοινωνίας όπου ζει, ούτε καν χάριν όλων των συνανθρώπων της εποχής του. Όλα αυτά είναι περαστικά. Το έργο του πνευματικού ανθρώπου γίνεται προς χάριν εκείνων των αιώνιων στοιχείων, που πριν μνημονεύσαμε, χάριν των ιδεών. Δεν είναι λοιπόν ο πνευματικός άνθρωπος αγωνιστής των καιρικών αγώνων. Και ούτε κρίνεται ως πνευματικός άνθρωπος κατά το μέτρο της συμβολής του στους δίκαιους και ηθικούς καιρικούς αγώνες. Αρετή του είναι η θεωρία του απόλυτου. Αυτή είναι η πρώτη φάση του ζητήματος.

* * *

Τώρα ας πλησιάσουμε κάπως προσεκτικώτερα αυτό το απόλυτο, το αιώνιο, το υπεριστορικό στοιχείο, αυτό το απόλυτο που τόσο φανατικά άρνοῦνται οι υλιστές, γιατί η παραδοχή του γκρεμίζει όλη τη θεωρία τους, μα που και τόσο ελάχιστοι αντιμαρξιστές συλλαμβάνουν πραγματικά, γιατί η σύλληψή του προϋποθέτει μιάν υψηλή φιλοσοφική τοπο-

θέτηση, μιάν ἔξοδο ἀπὸ τὴ συνηθισμένη νοστροπία, ἀπὸ κάθε κοινοτυπία τῆς καθημερινῆς διανοητικότητος. Ἐμεῖς οἱ Ἕλληγες θὰ ἔπρεπε μὲ καλύτερη διάθεση καὶ μὲ μεγαλύτερη εὐστροφία νὰ τὸ πλησιάσωμε, γιὰτὶ ἀσφαλῶς ἀποτελεῖ τὸν εὐγενέστερο κερπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, τὸ κορύφωμά του, αὐτὸ ποὺ ἐρμηνεύει καὶ δικαιώνει καὶ τέχνη καὶ φιλοσοφία καὶ ἀρετὴ ἑλληνική. Εἶδος, ἰδέα, λόγος, νοῦς, ἔννοια· δὲν πρόκειται νὰ μπλέξωμε σὲ αὐτὸν τὸν κυκεῶνα τῶν ὄρων. Ἐνα ἀρκεῖ νὰ συγκρατήσωμε: ὁ ἀρχαῖος Ἕλληγας καί, ἐν συνεχείᾳ ὕστερα ἀπὸ αὐτόν, ἡ μεγάλη πνευματικὴ παράδοση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, παραδέχονται, ὑπὸ διάφορες μορφές, τὴν ὕπαρξη τοῦ ἀπολύτου, ποὺ εἶναι ἄλλωστε ἀχώριστη καὶ ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ πίστη. Ἡ σχετικότητα τοῦ σχετικοῦ δὲν νοεῖται χωρὶς κάτι ἀπόλυτο. Τίποτε δὲν νοεῖται ὀηλαδὴ χωρὶς τὸ ἀπόλυτο. Λογικὴ δὲν ὑπάρχει χωρὶς τὸν ἀπόλυτο λογικὸ νόμο καὶ χωρὶς λογικὴ δὲν ὑπάρχει νόηση, δὲν ὑπάρχει γνώση.

Αὐτὸ τὸ ἀπόλυτο ὅμως ποὺ ὑπάρχει, ὅπως ὑπάρχει ἡ ἀλήθεια τοῦ πυθαγόρειου θεωρήματος, ἡ ἀλήθεια ἐνὸς λογικοῦ κανόνα, δὲν εἶναι ξένο ἀπὸ τὴ ζωὴ. Ἀπεναντίας μόνον ἐπειδὴ βρίσκειται μέσα στὴ ζωὴ, μέσα στὰ πράγματα, μέσα στὰ ἔργα τοῦ ἀνθρώπου, στὴν ἐπιστήμη του, στὴν τέχνη του, γι' αὐτὸ καὶ τὸ νοιώθουμε. Ἐκεῖ ἀποκαλύπτεται σὲ ὄρους μπορεῖ νὰ ἀποκαλυφθῇ.

Ἀλλὰ πῶς βρίσκειται καὶ μέσα στὰ πράγματα, ἀφοῦ τὰ πράγματα εἶναι ὄλα σχετικὰ καὶ αὐτὸ εἶναι ἀπόλυτο; Τὸ ἀπόλυτο στὴν καθολικότητά του βεβαίως δὲν βρίσκειται μέσα σὲ τοῦτον τὸν κόσμον τῆς σχετικότητος. Βρίσκειται ὅμως κάθε φορά, κατὰ κάποιο του στοιχείο· βρίσκειται κατακερματισμένο σὲ ἄπειρες ἐκδηλώσεις, ποὺ κάθε μιὰ ἐκφράζει μιάν ἐκδοχὴ του, μιάν ὄψη τοῦ ἀπολύτου. Μιὰ ὄψη τοῦ ἀπολύτου ὁ Παρθενώνας, μιὰ ἄλλη ὁ Ναὸς τῆς Ἀπτέρου, μιὰ ἄλλη ὁ Ὅμηρος, μιὰ ἄλλη ὁ Αἰσχύλος. Πουθενὰ τὸ ὄλο, παντοῦ ἓνα κομμάτι. Ὅπως προχωρεῖ ὁ καιρὸς, προστίθεται κομμάτι σὲ κομμάτι, ὄψη σὲ ὄψη· καὶ ἔτσι ξεδιπλώνεται μπρὸς μας τὸ ἀνεξάντλητο μεγαλεῖο τοῦ ἀπολύτου στὴν ἀπειρία τῶν μορφῶν του. Ὁ πνευματικὸς ἀνθρώπος, ἀνάλογα μὲ τὸν καιρὸ του, βρίσκει καὶ ἐκφράζει μιάν ὄψη τῆς ἀπόλυτης ἀλήθειας ἢ τῆς ἀπόλυτης ὁμορφιάς. Καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ ἔργο του, ἡ δημιουργία του.

Ἄν δὲν ἦταν ἔτσι τὰ πράγματα, ἂν δὲν μπορούσε νὰ ἐνανθρωπίζεται τὸ ἀπόλυτο, κατακερματιζόμενο σὲ ἄπειρες μορφές, γιὰ μᾶς, τὰ ἐγκόσμια καιρικὰ ὄντα, δὲν θὰ ὑπῆρχε διόλου. Αὐτὰ λοιπὸν τὰ πνευματικὰ ἔργα τὰ τόσο σχετικὰ, τὰ τόσο μερικὰ, αὐτὰ κλείνουν γιὰ μᾶς

ὅ,τι κατέχομε ἀπὸ τὸ ἀπόλυτο, ὅ,τι μπορεῖ νὰ μᾶς πλησιάσῃ σὲ αὐτό. Ὁ Πλάτων τὸ ὀνομάζει αὐτὸ «μέλλεξιν» στὸ ἀπόλυτο, στὴν ἰδέα.

Ὅ,τι μετέχει στὴν ἰδέα, μετέχει στὴν ἀπόλυτη ἀξία τῆς εἶναι ἀνλόγη ἢ ἀξία του μὲ τὴ μέλλεξί του στὸ ὕπατο ἀγαθό. Ἔχει ὁμοίως κατ' ἀκολουθίαν καὶ τὸ ἴδιο μὲν ἀπόλυτη σημασία, ἀφοῦ γιὰ μιὰν ὀρισμένη στιγμή, αὐτὸ εἶναι ἢ ἔκφραση, ἢ μόνη κάθε φορά ἔκφραση τοῦ ἀπόλυτου. Τὰ ἔργα τοῦ πνεύματος λοιπὸν ἔχουν γιὰ τὴν ἐποχή, γιὰ τὴν ἱστορική στιγμή ὅπου αὐτὰ ἐκφράζουν τὸ ἀπόλυτο, ἐπίσης ἀπόλυτη ἀξία. Καὶ οἱ ἄνθρωποι ποὺ τὰ δημιουργοῦν ἔχουν ἐπίσης γιὰ τὸν ἴδιο λόγο ἀπόλυτη ἀξία. Ἔχει δηλαδὴ ἀπόλυτη σημασία ἢ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν λαῶν, ἔταν σὲ μιὰν ὀρισμένη φάση τῆς ἱστορίας γίνονται δημιουργοὶ ἔργων ποὺ ἐκφράζουν τὸ ἀπόλυτο. Γιατί ὑπάρχει ὁ κίνδυνος ἂν, γιὰ αἰτία καθαρῶς ὕλικά, χαθοῦν ἢ μειωθοῦν αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι καὶ οἱ λαοί, νὰ χαθῆ ἢ νὰ μειωθῆ τὸ ἀπόλυτο μέσα στὴ ζωὴ μας, τὸ ὕπατο τοῦτο ἀγαθό· καὶ ἔτσι νὰ χαθῆ ἢ νὰ μειωθῆ ἢ σημασία, ἢ ποιότητα, ἢ εὐγένεια τῆς ζωῆς μας.

* * *

Ἄς μᾶς συγχωρηθῆ αὐτὴ ἢ φιλοσοφική, ἢ πολὺ στοιχειώδης, ἴσως ἐπικίνδυνα στοιχειώδης παρέκδοση σὲ ἀφηρημένα θέματα. Ἀλλὰ ὁ ἀμύητος ἀναγνώστης ποὺ θέλει νὰ πάρῃ κάποια θέση σὲ αὐτὴ τὴ συζήτηση, συζήτηση ποὺ καταντάει πολιτικὴ καὶ ἐπίκαιρη, πρέπει νὰ υποβληθῆ σὲ αὐτὸν τὸν κόπο καὶ νὰ καταλάβῃ τίς κάπως ἀφηρημένες αὐτὲς βάσεις τῆς.

Γιὰ τὴν ἀποστολὴ τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου μέσα στὴν πολιτεία καὶ τὴν κοινωνία θέλομε νὰ μιλήσωμε. Τώρα μπορεῖ καλύτερα ὀπλισμένοι νὰ γυρίσωμε στὸ ζήτημά μας. Τὸν πνευματικὸ ἄνθρωπο βαραίνει μιὰ τρομερὴ εὐθύνη. Αὐτὸς μὲ τὸ ἔργο του γίνεται ὁ φορέας τοῦ ἀπολύτου μέσα στὸν κόσμον τῆς πάντα σχετικῆς πραγματικότητας. Αὐτὴ εἶναι ἢ ὑψηλὴ του λειτουργία, τόσο ὑψηλὴ ποὺ ἄλλην παράπλευρα δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἀσκῆ. Εἶναι ἱερεὺς, γιατί καὶ αὐτὸς συνδέει τὴν ἐγκόσμια ζωὴ μὲ τὸ ἀπόλυτο, διὰ μέσου ὀρισμένου κάθε φορά δρόμου, τοῦ δρόμου ἢ τῆς ἀληθείας ἢ τῆς ὁμορφιάς. Οἱ ἐγκόσμιες διαμάχες δὲν τὸν ἐνδιαφέρουν. Δὲν εἶναι λοιπὸν παράλειψη καθήκοντος ἂν δὲν ἀνακατεύεται σὲ αὐτὲς.

* * *

Ἀλλὰ ποιὲς εἶναι ἐγκόσμιες διαμάχες; Ἄν μιὰ δεδομένη στιγμή εἶναι κύμα τῆς ἱστορίας ἐκβράση ἀνθρώπων ποὺ, ἀμφισβητώντας τὴ βάση τῆς

ζωής του πνεύματος, τὸ ἀπόλυτο αὐτὸ καθαυτό, πᾶν νὰ ἀφαιρέσουν τὸ πνευματικὸ βάθος ἀπὸ τὰ πράγματα, καὶ νὰ τὰ καταστήσουν ἀπλᾶ ἀποκυήματα τῆς ὕλης, εἶναι ἢ δὲν εἶναι καθήκον τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου νὰ ἀγωνισθῆ ἔναντιον αὐτοῦ τοῦ κύματος; Εἶναι αὐτὸ ἀπλῶς ἐγκόσμια διαμάχη ἢ εἶναι διαμάχη ποὺ παρασύρει στὴ δίνη τῆς ἑλῆ τὴν ὑπεριστορική πνευματικὴ ζωή; Ἀσφαλῶς ναί. Ἄν μιὰ δεδομένη στιγμή τὸ κύμα τῆς ἱστορίας πᾶν νὰ γκρεμίση τὸν ἠθικὸ πολιτισμὸ τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ τοὺς κανόνες ποὺ σύμφωνα μὲ τὰ ἀπόλυτα κριτήρια τοῦ πνεύματος πρέπει νὰ ρυθμίζουσι τὴ συμβίωσιν τῶν ἀνθρώπων, ὁ ἱερεὺς τοῦ ἀπολύτου, ὁ πνευματικὸς ἀνθρώπος, παραβαίνει τὸ καθήκον του ἂν γίνῃ μαχητὴς γιὰ τὴ διάσωσιν τῶν κανόνων αὐτῶν; Ὁ ἠθικὸς νόμος δὲν εἶναι καὶ αὐτὸς μιὰ ἀλήθεια ἀπόλυτη; Δὲν εἶναι ἔργο του νὰ τὴν ὑπερασπίσῃ; Βέβαια πρέπει νὰ τὴν ὑπερασπίσῃ ὅπως καλύτερα μπορεῖ. Πρῶτα μὲ τὸ λόγον. Ἄλλὰ ἂν γιὰ τὴν διάσωσίν της, σὲ μιὰ στιγμή, χρειάζεται κατὰ περισσότερο ἀπὸ τὸ λόγον, χρειάζεται πράξιν, χρειάζεται αἷμα; Ποιὸς μπορεῖ νὰ ἀρνηθῆ ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ θυσία εἶναι καθήκον του; Ἐκτὸς ἂν ἀποδείξῃ πὼς ἡ φύσιν δὲν τὸν ἔκανε ἱκανὸ γιὰ τέτοιους ἀγῶνες; γιατί αὐτὸ μπορεῖ νὰ συμβῆ, χωρὶς νὰ μειώσῃ τὴν πνευματικὴν του ἀξία. Ἄλλὰ γενικά, ἂν μπορῆ καὶ ὅπως μπορεῖ, δὲν πρέπει νὰ ἀγωνισθῆ; Δὲν εἶναι αὐτὸ ἔργο τοῦ θεματοφύλακα τοῦ ἀπολύτου ἐπὶ γῆς;

Προχωροῦμε πρὸς πέρα. Ἄν ἓνας λαὸς, ἄξιος φορέας τοῦ ἀπολύτου, φορέας κάποιας ἀπόλυτης ἀξίας, διότι κατέχει τὴ χάριν νὰ εἶναι δημιουργὸς λαὸς, λαὸς ποὺ περισσότερο ἀπὸ ἄλλους μπορεῖ νὰ προσφέρῃ στὸν ἀνθρώπον ἔργα ἀλήθειας, ὁμορφιάς καὶ ἀρετῆς, ἂν ἓνας τέτοιος λαὸς κινδυνεύῃ νὰ καταπιεθῆ ἀπὸ ἓνα κύμα τῆς ἱστορίας, ἓνα κύμα λαῶν, ποὺ ποτὲ δὲν θὰ μπορέσουν νὰ τὸν ὑποκαταστήσουν στὴν ἰδιότυπην καὶ ποιητικὴν ὑψηλὴν πολιτιστικὴν του δημιουργικότητα, ἂν μπρὸς στὰ μάτια τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου ξεδιπλώνεται αὐτὸ τὸ δράμα τοῦ θανάσιμου κινδύνου ἑνὸς τέτοιου ἀξίου λαοῦ, ἔχει ἢ δὲν ἔχει ὑποχρέωσιν ὁ ὑπεύθυνος αὐτὸς φορέας κάθε ἀξίας, νὰ ριχθῆ στὸν ἀγῶνα γιὰ νὰ σώσῃ αὐτὸ τὸ λαὸ καὶ διὰ μέσου αὐτοῦ τοῦ λαοῦ τὰ μέλλοντα παιδιὰ τοῦ λαοῦ αὐτοῦ καὶ τὰ μέλλοντα ἔργα τους; Εἶναι ἀντιπνευματικὴ αὐτὴ ἡ στάσις ἢ ἀντιπνευματικὴ εἶναι ἡ φυγὴ ἀπὸ ἓναν τέτοιον ἀγῶνα, ποὺ δὲν διεξάγεται σὲ ἔσχατη ἀνάλυσις, γιὰ τὴν ἐπιβίωσιν τοῦ ὁποιοῦδήποτε λαοῦ καὶ τοῦ ὁποιοῦδήποτε ἔργου, ἀλλὰ ἑνὸς λαοῦ καὶ ἑνὸς ἔργου, ποὺ ἂν λείψῃ, θὰ λείψουσι ἀπὸ τὴν ἱστορίαν μερικὲς ὀψεις τοῦ ἀπολύτου, μερικὲς ἐκφράσεις τοῦ ἀνέκφραστου;

Μίαν ἀντίρρησην μποροῦν νὰ μᾶς φέρουσι: τὸν καταμερισμὸ τῶν

ἔργων. Εἶναι σκοπιμώτερο ἄλλοι νὰ ἀσχολοῦνται γιὰ τὸν ἱστορικὸ ἀγῶνα καὶ ἄλλοι τὴν ἴδια ὥρα νὰ συνεχίζουσι τὸ ἔργο τὸ δημιουργικόν, ἄλλοι νὰ εἶναι ταχοὶ λαῶν καὶ ἄλλοι ταχοὶ τοῦ πνεύματος. Ἡ ἀντίρρηση εἶναι ἐρῆμη, ἔσταν εἶναι πραγματικὰ δικαιολογημένη, ἔσταν δηλαδὴ δὲν εἶναι πρόφασις. Ἀλλὰ τότε στὸν ἀγῶνα τὸν πρακτικὸ δὲν θὰ μετέχη ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος γιὰ ἕναν πολὺ εἰδικὸ καὶ συγκεκριμένον λόγον καὶ γιὰ ἕσσην ὥρα αὐτὸς ἰσχύει καὶ σὲ κάθε περίπτωσι, θὰ κρίνεται οἱ δικαιολογίαι γιὰ τίς ὁποῖαι ζητεῖ νὰ ἀποφύγη τὴν ὑποχρέωσιν τοῦ ἀγῶνα, προκειμένου νὰ ἐπιτελέσῃ παράπλευρα ἕνα γονιμώτερον ἔργον.

Κάθε φορά θὰ κρίνεται ἂν τὰ περιθώρια ζωῆς ποὺ διαθέτει δὲν τοῦ ἐπιτρέπουσι, χωρὶς νὰ ματαιώγεται τὸ κύριον πνευματικὸν τοῦ ἔργου, νὰ ἐκπληρώσῃ καὶ τὰ καθήκοντά του ὡς πολίτου. Καί, πρὸ πέρα ἀκόμη, ἂν αὐτὴ ἢ ἀναγκαῖα ἀποστροφή του ἀπὸ τὰ πολιτικὰ πράγματα τὸν καθιστᾷ ἄπειρο καὶ ἀφελῆ στὰ πράγματα τῆς πολιτείας, πρέπει καὶ αὐτὴν τὴν ἀφέλεια καὶ τὴν ἀπειρίαν κατ' ἐπιείκειαν νὰ τίς ἀνεχθοῦμε, ἀφοῦ καὶ αὐτὲς εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἀποκλειστικῆς συγκέντρωσιν τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου σὲ ἕνα ἔργον, ποὺ ὅπωςδὴποτε, μὲ τὴν πνευματικὴν του ποιότητα, ὑπηρετεῖ καὶ τὴν πολιτείαν.

* * *

Δὲν ξέρω ἂν, ἔσοι δὲν εἶναι μαρξιστῆς, μποροῦν νὰ ἀμφισβητήσουσι ἕσα εἶπαμε ὡς ἐδῶ. Μποροῦν ὅμως νὰ ἀρνηθοῦν κάθε φορά τὴν διαπίστωσιν τῆς ὑπαρξῆς τοῦ κινδύνου. Ἄν ὁ κίνδυνος ὑπάρχη εἶναι, φανερόν τὸ ἀγωνιστικὸν καθήκον τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἀδικαιολόγητη λιποταξία θὰ ἦταν πνευματικὸν ἁμάρτημα.

Ὅσοι πνευματικοὶ ἄνθρωποι τοῦτον τὸν καιρὸν στὴν Ἑλλάδα πήρασαν μιὰ θέσιν, ὡς ποῦμε, πολιτικὴν καὶ λαμβάνουσι μέρος στὸν ἀγῶνα τῆς φυλῆς γιὰ τὴν ἐπιδίωσίν της, ἀσφαλῶς ἀπὸ τίς σκέψεις ποὺ ἀναπτύξαμε ἐμφοροῦνται. Πιστεύουσι στὶς ἰδέαι, στὶς ἀπόλυτας ἀρχὰς ποὺ σχεδὸν πρῶτος ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς ἀποκάλυψε στὸν κόσμον. Πιστεύουσι πῶς ἀκόμα σήμερον ἡ φυλὴ μας εἶναι ἕνας ἄξιος φορέας τῶν ἰδεῶν αὐτῶν καὶ πῶς σὲ ὀρισμένους τομεῖς, γεωγραφικοὺς καὶ ποιοτικούς, τῆς ἱστορικῆς ζωῆς εἶναι ὁ ἀναντικατάστατος φορέας τῶν. Πιστεύουσι πῶς αὐτὴν τὴν στιγμὴ δοκιμάζεται ἢ βιολογικῆ καὶ ἢ πολιτιστικῆ ὑπόστασις τῆς φυλῆς μας, ὅπως ἴσως ποτὲ ἄλλοτε δὲν δοκιμάστηκε στὴν ἱστορίαν, πῶς ἂν δὲν γίνῃ ἕνας καθολικὸς συναγερμὸς τῶν ψυχῶν, τῶν πνευμάτων καὶ τῆς σαρκός, δὲν θὰ περάσῃ εὐκόλως τούτῃ ἢ ὑπέριστα δοκιμασία.

Πιστεύουν έπομένως πώς ή θέση τους είναι στον άγώνα, χάριν του πνεύματος.

Οί λεπτομέρειες του άγώνα είναι άλλο ειδικότερο θέμα. Μπορεί να έγιναν λάθη, να ακούστηκαν άστοχοι τόνοι. Η βασική όμως ορθότητα δεν θίγεται από τά λάθη των λεπτομερειών.

Είμαστε και έμεις από εκείνους που βασανίζονται από τή μεγάλη αυτήν έθνικήν άγωνία. Η πεποίθησή μας ή στάθερή στην τελική δικαίωση δεν κλονίζεται από τήν άγωνία αυτή, αλλά και δεν μάς έμβάλλει σε αδράνεια και άπάθεια. Και υποστηρίζομε, πώς έποιοι νομίζουν πώς ταιριάζει στους πνευματικούς ανθρώπους, τήν ώρα που όλοι οί κοινοί θνητοί είναι ταραγμένοι, να παίζουν τον ρόλο του άτάραχου και του άπαθου, άπλως άκκίζονται: εκτός αν δεν αντιλαμβάνονται τί γύρω τους συμβαίνει.

Αλλά ο άκκισμός δεν είναι γνώρισμα των πραγματικών πνευματικών ανθρώπων. Γνώρισμά τους είναι ή απλότητα και ή ειλικρίνεια.

Β'. ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΟ ΧΡΕΟΣ

Έχω τó ελάττωμα να άργώ πολύ στις μελέτες μου, να είμαι σχεδόν πάντα καθυστερημένος. Δεν διαβάζω τά νέα βιβλία παρά άμα παληώσουν. Δεν παρακολουθώ ποτέ τις πρώτες παραστάσεις. Δεν είμαι ποτέ ο «ένήμερος» των νέων κινήσεων. Ίσως γιατί μου τρώνε πολύν καιρό τά παληά βιβλία και οί παληές κινήσεις. Έτσι συνέβη να προσελκύση τήν προσοχή μου μόνο τελευταία μία ζωηρή συζήτηση που άνοιξε πρό έννέα σχεδόν μηνών. Επρόκειτο για τή θέση του πνευματικού ανθρώπου άπέναντι τής πολιτικής ζωής του λαού του.

Έκτιμώ τήν άνιδιωτέλεια και τή θερμή με τήν έποία προσπάθησαν όλοι οί συζητητές να δώσουν μία λύση σ' αυτό τó θέμα. Αλλά τολμώ να νομίζω πώς τó θέμα τούτο, κατά βάθος αρκετά άπλό, τó σκοτείνιασε ή άσάφεια μερικών παρεμβάσεων και κάποια άναρχία στη σκέψη μερικών συζητητών. Για να βγώ από τήν σύγχυση που μου προκάλεσε τó διάβασμα του συνόλου αυτής τής συζήτησης κατέφυγα στον καθηγητικό μου σχολαστικισμό. Με αυτόν βοηθό κύτταξα να καθορίσω πρώτα τις βάσεις του προβλήματος και ύστερα να αναπτύξω τις συνέπειες. Σκέφθηκα ο,τι σκέφθηκα μόνο και μόνο για να τακτοποιήσω τόν έαυτό μου. Επειδή όμως αυτή ή συζήτηση προκάλεσε ένα ένδιαφέρον, που δεν έσβυσε ακόμη, έστω και άργοπορημένα, δημοσιεύω τις

σκέψεις μου αυτές με την ίδια τάξη που με βοήθησαν έμένα να βγω από το λαβύρινθο :

1. Χρέος του ανθρώπου είναι ή θεραπεία του πνεύματος σε όλους τους τρόπους του. Πνεύμα πραγματοποιεί ή άνθρωπος και με τη θεωρία και με την πράξη· με την έπιστήμη, την φιλοσοφία, την τέχνη και την θρησκεία αφ' ενός, με την ήθική και την πολιτική πράξη αφ' ετέρου. Κατ' ιδέαν όλοι οι τρόποι του πνεύματος είναι χρέος του ανθρώπου. Η εκπλήρωση αυτού του χρέους αποτελεί την πνευματική του ελευθερία. Ο άνθρωπος όμως, μέσα στη σχετικότητα των πραγμάτων, δεν φθάνει να εκπληρώσει ποτέ ολοκληρωτικά το χρέος τουτο. Ούτε ή χρόνος ήπαρχει, ούτε και τη χάρη διαθέτει να θεραπεύη όλους τους τρόπους του πνεύματος σε μιάν ενιαία σύνθεση ζωής. Ένας Πλάτων ή ένας Γκαίτε, που πλησιάζουν προς μία τέτοια ολοκλήρωση, ξεφεύγουν από τα όρια του ανθρώπινου κανόνα. Εκτός όμως από αυτές τις υποκειμενικές αδυναμίες, υπάρχουν μέσα στη σχετικότητα των πραγμάτων και κάποιες δυσυπέροκλητες αντινομίες μεταξύ των διαφόρων τρόπων του πνεύματος. Είναι έτσι δύσκολο να συνδυασθούν, λόγω της αντιφατικότητας που παρουσιάζουν στην ύφή τους, στην ψυχική τους λειτουργία, ή θετικός έπιστήμονας και ή ποιητής, ή καλλιτέχνης και ή πολιτικός. Η ανάπτυξη των ψυχικών αρετών του καλλιτέχνη πνίγει τις αρετές της έπιστημονικής σκέψης. Η συνύπαρξή τους βέβαια είναι δυνατή, αλλά προϋποθέτει ένα ψυχικό πλαίσιο ασυνήθιστα πλατύ. Υπάρχει λοιπόν και μιá αντικειμενική, όχι αδυναμία, αλλά δυσχέρεια να θεραπεύη ή άνθρωπος στη σύντομη ζωή του τους ψυχολογικά αντινομικούς τρόπους του πνεύματος.

2. Η ανάπτυξη, ή καλλιέργεια, ή άρτίωση των σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων, μεταξύ δηλαδή των φορέων του πνεύματος, είναι και αυτό πνευματικό χρέος. Η όργάνωση ειδικότερα των ανθρώπινων σχέσεων, κατά τον έντελέστερο και στερεώτερο τρόπο που γνώρισε ή ιστορία, ή πολιτειακή σύσταξη των ανθρώπων, είναι και αυτό πνευματική λειτουργία, που χρέος έχει να την ασκήη ή άνθρωπος. Είναι μάλιστα το μόνο χρέος που κάθε άνθρωπος οφείλει να εκπληρώσει κατά κάποιο ώρισμένο μέτρο. Γιατί μπορεί κανείς να μην είναι έπιστήμων ή καλλιτέχνης, αλλά κάποια ήθική και κοινωνική συναρμογή με τους συγχρόνους του οφείλει να έχει, άλλοιως είναι ή θεός ή θηρίον, όπως λέει ή Άριστοτέλης.

Είναι άραγε ή υπαγωγή κάθε ανθρώπου και του θεωρητικού πνευματικού ανθρώπου σε μιá πολιτεία και στα χρέη της, ανελευθερία :

Δὲν εἶναι ἀραγε ἡ θέσις τοῦ θεωρητικοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου ἔξω ἀπὸ τὴν πολιτεία; Ἄπαντῶ ὄχι. Γιὰ ἓνα λόγο ποὺ προκύπτει ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴ φύσιν τοῦ πνεύματος. Γιατὶ τὸ πνεῦμα πραγματοποιεῖται μέσα στὸ χρόνο «κατὰ στιγμάς», ποὺ μπορεῖ μάλιστα καὶ νὰ συνεχῶνται διαλεκτικὰ μεταξύ τους. Εἰδικώτερα τὸ πνεῦμα ἔχει διαφορετικὲς ἐκφάνσεις κατὰ χρόνον καὶ χώρον. Πρὸ παντός τὸ πνεῦμα ἐκδηλώνεται διαφορετικὰ σὲ κάθε ἔθνος ποὺ δημιουργεῖ αὐτοτελεῖ πολιτισμό. Ἄφου δὲ συμβαίνει κανόνας νὰ εἶναι ἡ σύμπτωση ἔθνους καὶ πολιτείας, εἶναι φανερὸ ὅτι κάθε πνευματικὸς ἀνθρώπος εἶναι φύσει ταγμένος νὰ ἐκφρασθῇ πνευματικὰ κατὰ ἓναν τρόπο ποὺ προσιδιάζει σὲ μιὰν ὀρισμένην συγγένως πολιτεία. Ἀπὸ τὴ φύσιν τῶν πραγμάτων λοιπὸν τὸ πνεῦμα καὶ ὁ πνευματικὸς ἀνθρώπος, ἐνῶ κατὰ τὴν ἀρχὴν τους καὶ κατὰ τὴν ἀξία τους εἶναι ἀπόλυτοι, κατὰ τὴν πραγματοποίησίν τους δέχονται ἓναν χρονικὸ καὶ χωρικὸ προσδιορισμό. Ἔτσι δημιουργοῦνται κύκλοι, οἰκογένειες πνευματικῶν ἀνθρώπων. Κάθε ἔθνος, κάθε πολιτεία ἔχει τὸν πνευματικὸν τῆς τρόπο. Κάθε πνευματικὸς ἀνθρώπος ἀνήκει σ' ἓναν ἔθνικὸν πολιτισμό, στὸν κύκλο μιᾶς ἔθνικῆς πολιτείας. Δουλεύοντας τὸ πολιτιστικὸ ἔργον αὐτῆς τῆς πολιτείας, δουλεύει τὸ πνεῦμα καθόλου. Περιπτώσεις ὅπου ὑπερπηδᾶται αὐτὸς ὁ ἐν χρόνῳ διαφορισμὸς τοῦ πνεύματος ἢ ὅπου ἓνας ἀνθρώπος μεταπηδᾷ σὲ ἄλλον πολιτιστικὸν κύκλον, ἀπὸ αὐτὸν ὅπου φύσει ἀνήκει, εἶναι ἀνωμαλίες, ἐξαιρέσεις χωρὶς ἰδιαίτερη κατὰ κανόνα ἀπόδοσις καὶ σημασία.

3. Ὁ πνευματικὸς ἀνθρώπος ἔτσι τοποθετημένος πάντῃ μέσα στὸ πλαίσιον ἑνὸς ἔθνικου πολιτισμοῦ, τρεφόμενος ἀπὸ τὴ φύσιν μιᾶς ὀρισμένης γῆς, ἀπὸ τὴν παράδοσιν μιᾶς ὀρισμένης ἱστορίας, κλείνοντας μέσα στὸ αἷμα του τὴ γύρω φύσιν, τὴν ἱστορία, τὸ ἦθος, τὰ σύμβολα ἑνὸς ὀρισμένου κόσμου, δουλεύει τὸ πνεῦμα. Τὸ δουλεύει ἐλεύθερος ἀπὸ κάθε δέσμευσιν, μὲ μόνον προσδιορισμό, αὐτὸν ποὺ ἡ φύσιν τῶν πραγμάτων ἐπιβάλλει στὰ χρονικὰ ὄντα.

Μπορεῖ νὰ ἀσχολῆται μὲ θέματα ποὺ καθάπτονται τῆς πολιτείας ἢ καὶ μὲ ἐντελῶς ἀσχετὰ θέματα. Μπορεῖ νὰ ἔχη ὅποια γνώμη θέλει γιὰ τὴν πολιτεία τὴν ἴδια καὶ γιὰ τὴ θέσιν τῆς μέσα στὴν ἱστορία. Ὅσο τὸ ἔργον του ἔχει πνευματικὴ ἀξία ἢ καλλιτεχνικὴ ἢ φιλοσοφικὴ ἢ ἠθικὴ εἶναι ἀξιο καὶ σεβαστό. Ποτὲ δὲν μπορεῖ νὰ πειθαναγκάσῃ τὸν πνευματικὸν ἀνθρώπον νὰ λάβῃ μιὰν ὀρισμένην θέσιν ἀπέναντι τῆς πολιτείας, νὰ τὴν βοηθῇ πολιτικὰ στὸ ἔργον τῆς, νὰ ἐπεξεργάζεται θέματα ποὺ θὰ συνέφερε στὴν πολιτεία νὰ τὰ ἐπεξεργασθῇ. Οὔτε ἀξίος τιμῆς, οὔτε ἀξίος ἀτιμίας εἶναι ὅποιος στέκει ἀδιάφορος ἀπέναντι τῆς

πολιτείας. Ἄρκει ἡ ἀδιαφορία του αὐτῆ νὰ μὴν ὑπαγορεύεται: ἀπὸ ἕναν πολιτικὸ ὑπολογισμό, ἀλλὰ νὰ εἶναι φυσικὴ συνέπεια μιᾶς ἐσωτερικῆς δημιουργικῆς διάθεσης.

Ἄν πάλι ἀσχολῆται μὲ τὸ θέμα τῆς πολιτείας καὶ ἀσχολεῖται ἀνοηταίνοντας, ὅπως συχνὰ συμβαίνει μὲ τοὺς καλλιτέχνες, καὶ αὐτὸ δικαίωμα του εἶναι. Μόνο ἕνα δικαίωμα δὲν ἔχει: νὰ εἶναι ἀντιπνευματικὸς ἄνθρωπος. Νὰ χαλᾷ τὴν καλλιτεχνικὴ μορφή γιὰ νὰ κἀνῃ μέσω αὐτῆς προπαγάνδα ἢ νὰ στρεβλώνη τὴ φιλοσοφικὴ σκέψη γιὰ νὰ τὴν κἀνῃ θεραπαινίδα μιᾶς πολιτικῆς ιδεολογίας. Ἄτρωτοι εἶναι ὅσοι μένουν πιστοὶ στὴ γνήσια πνευματικὴ ἐργασία, ὅταν σὰν φιλόσοφοι ἀποβλέπουν στὴν ἀλήθεια ἢ σὰν ποιητὲς στὴ θεραπεία τοῦ καλοῦ καὶ σὲ καμμιάν ἄλλην σκοπιμότητα ἠθικὴ ἢ κοινωνικὴ. Ὅταν ὅμως ὑπὸ τὴν καλύπτρα τῆς φιλοσοφίας ἢ τῆς ποίησης κἀνουν πολιτικὴ, τότε δὲν θὰ κριθοῦν πιά οὔτε κατὰ τὴν ἀξία οὔτε κατὰ τὴν ἐλευθερίαν τους ὡς φιλόσοφοι ἢ ὡς ποιητὲς, ὡς θεωρητικοὶ ἄνθρωποι, ἀλλὰ ὡς πολιτικοὶ ποὺ μεταχειρίζονται ὄλο γιὰ νὰ προσεταιρισθοῦν τὶ μαζες. Καὶ γιὰ ἕνα τέτοιο ἔργο δὲν ἔχουν κανένα δικαίωμα νὰ ἐπικαλοῦνται τὴν πνευματικὴ ἀλλὰ μόνο τὴν πολιτικὴ ἐλευθερία, τῆς ὁποίας τὰ ὅρια καὶ οἱ ὅροι εἶναι διαφορετικοί.

4. Μέσα στὴν κοινωνία, μέσα στὴν πολιτεία ἀνακύπτουν ἐριδες ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχουν ἢ ἕνα περιεχόμενο ποὺ γενικώτερα ἐνδιαφέρει τὸ πνεῦμα ἢ ἀντιθέτως ἕνα ἐξωπνευματικὸ περιεχόμενο. Ὁ θεωρητικὸς ἄνθρωπος δικαίωμα ἔχει νὰ μείνη ἀδιάφορος σ' αὐτές. Ἄρκει ποὺ κἀνει τὸ καθῆκον του ὡς ποιητῆς ἢ ὡς διανοητῆς. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι δὲν ἔχει ἠθικὸ χρέος, ὅταν τὸ θέμα εἶναι πνευματικὰ ἀξιο, νὰ λάβῃ θέση ὑπὲρ τοῦ ὀρθοῦ. Τὰ χρέος ὑπάρχει. Μόνο ποὺ ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τὴν ἐκπλήρωσή του, ὅταν διαπιστωθῇ, ὅτι δὲν ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ ἐκπληρώσῃ παράλληλα ὅλα τὰ χρέη του. Ὅταν ὅμως ἐκπληρώσῃ καὶ αὐτὸ τὸ χρέος του, τότε ἔπαινος τοῦ ἀξίζει καὶ διόλου δὲν προδίδει τὴν πνευματικὴ του φύση. Γιατὶ καὶ τὸ ἠθικὸ καθῆκον εἶναι τρόπος τοῦ πνεύματος. Μόλις ὅμως λάβῃ θέση, ἐκπληρώνοντας τὸ ἠθικὸ τοῦτο χρέος, τότε ἀναδέχεται τὴν εὐθύνη γιὰ τὸ ἐκπληρώσῃ ὀρθά. Δὲν εἶναι ἀδιάφορο πνευματικὰ ποιὰ θέση θὰ πάρῃ μεταξὺ ἐκείνων ποὺ ἐρίζουν. Ὅφείλει νὰ πάρῃ τὴν ἠθικὰ καὶ πολιτικὰ ὀρθὴ θέση. Καὶ ὀρθὴ θέση εἶναι μόνο μία: ἡ θέση τοῦ πνεύματος σὲ ὅλες του τὶς ἐκδηλώσεις.

Ὅταν ἐκεῖνοι ποὺ λαμβάνουν θέση σὲ πολιτικούς ἀγῶνες μὲ πνευματικὰ ἀξιο περιεχόμενο, ἐπιτιμοῦν τοὺς θεωρητικούς ἀνθρώπους ποὺ

μένουν αδιάφοροι, λησμονούν ότι αναγνωρίζεται στον πνευματικόν άνθρωπο, για να αξιοποιηθῆ πληρέστερα στίς θεωρητικές αξίες, τὸ προνόμιο γὰ ἐκπληρώσει ἕνα minimum μόνο κοινωνικῶν ὑποχρεώσεων. Ἀλλοιῶς θὰ ἐπνίγαμε τὴν ἀγεση τῆς ψυχικῆς καὶ φυσικῆς κίνησης, ποὺ χρειάζεται ὁ θεωρητικὸς βίος. Ἐπομένως ἐνῶ κατὰ θεωρίαν ἐκφέρουν μίαν ὀρθὴν ἠθικῶς κρίση, στὴν πραγματικότητα ἀδικοῦν, λησμονώντας ὅτι ἐπιβάλλεται ἢ ἐπιείκεια αὐτῆ γιὰ τὴ διάσωση τοῦ θεωρητικοῦ βίου.

Ὅταν ἐκεῖνοι ποὺ δὲν λαμβάνουν θέση σὲ πολιτικούς ἀγῶνες μὲ πνευματικὰ ἀξία περιεχόμενο, ἐπιτιμοῦν τοὺς θεωρητικούς ἀνθρώπους, ποὺ ὑπερασπίζονται τὴν ὀρθὴν ἀποψη, ἐν ὀνόματι τῆς αὐτονομίας τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου, τότε ἀσφαλῶς δὲν σκέπτονται καθαρὰ. Δὲν ξεπέφτει διόλου ὁ θεωρητικὸς πνευματικὸς ἀνθρώπος, ἀν ὑπηρετῆ τὸ πνεῦμα καὶ μὲ τὴν πράξη. Οὔτε ἢ ὑπηρεσία σὲ μιὰ πολιτικὴ μερίδα εἶναι κάτι ἀντιπνευματικόν, ἀν ἢ μερίδα αὐτῆ ἀγωνίζεται γιὰ πνευματικές αξίες. Ἄν δὲν ἀγωνίζεται ὑπὲρ πνευματικῶν ἀξιῶν, ἀλλὰ ἐναντίον τους, τότε βέβαια ὁ πνευματικὸς ἀνθρώπος προδίδει τὸν ἑαυτό του. Καὶ αὐτὸ δὲν εἶναι ἀσυνήθιστο στὸν καιρὸ μας· ἀνθρώποι ποὺ μὲ τὴν θεωρητικὴ τους δημιουργία ὑπηρετοῦν τὸ πνεῦμα, μὲ τὴν πράξη τους γὰ τὸ πολεμοῦν. Ἡ πνευματικὴ αὐτονομία δὲν κρίνεται ἀπὸ τὸ ἂν μετέχης ἢ δὲν μετέχης στοὺς καιρικοὺς πολιτικούς ἀγῶνες, ὅπως φαίνεται μερικοὶ νὰ νομίζουν. Δὲν συμπίπτει μὲ τὴν οὐδετερότητα ἢ τὴν ἀπουσία ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ἀγῶνες ἢ πνευματικὴ αὐτονομία. Κρίνεται ἀπὸ τὸ ἂν προσδιορίζεσαι ἀπὸ τοὺς αἰώνιους νόμους τοῦ πνεύματος, εἴτε μετέχεις εἴτε δὲν μετέχεις σ' αὐτούς· τίποτε ἄλλο.

Ἡ. Σήμερα διεξάγεται ἕνας ἀγῶνας ἀπὸ τὸν ὁποῖον θὰ κριθῆ ἂν ὡς αὐτοτελῆς δημιουργικὴ δύναμη μέσα στὴν ἱστορία θὰ ὑπάρξῃ ἢ Ἑλλάδα ἢ ἂν θὰ εξαφανισθῆ ἢ πνευματικὴ καὶ ἱστορικὴ τῆς φυσιογνωμία ἀπὸ τίς δέλτους τῆς ἱστορίας. Ἐγὼ πιστεύω στὴν πνευματικὴ ποιότητα τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους καὶ ἐπομένως πιστεύω πὼς ὁ ἀγῶνας αὐτὸς ἔχει ἕνα πνευματικὸ περιεχόμενο. Ἀναγνωρίζω στοὺς Ἑλληνες διαανοούμενους τὸ δικαίωμα νὰ εἶναι, ὄχι ἀδιάφοροι, ἀλλὰ ἀμέτοχοι σ' αὐτὸν τὸν ἀγῶνα, ὅταν δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ μετάσχουν σ' αὐτόν. Δὲν ἀναγνωρίζω στοὺς ἀδιαφόρους ὅμως τὸ δικαίωμα νὰ ἐπιτιμοῦν γιὰ τὴν μὴ ἀδιαφορία τους τοὺς ἄλλους. Δὲν τοὺς ἀναγνωρίζω τὸ δικαίωμα, ἕνα κατ' ἐπιείκειαν σεβαστό, ἠθικὸ μειονέκτημα νὰ τὸ ἀνυψῶνουν σὲ μιὰ δῆθεν πνευματικὴ ὑπεροχή. Ἀπλῶς τοὺς ἀναγνωρίζω τὸ δικαίωμα, χάριν τοῦ θεωρητικοῦ βίου, νὰ ἔχουν αὐτὸ τὸ ἠθικὸ μειονέκτημα. Δὲν ἀναγνωρίζω σὲ κανέναν ἀδιάφορο τὸ δικαίωμα νὰ ἐπιτιμᾷ ἐκεῖνους

τούς πνευματικούς ανθρώπους που αγωνίζονται πολιτικά για τη διάσωση της Ελλάδας. Αυτοί συνδυάζουν μιάν ὀρθή θεωρητική κρίση με μιάν ὀρθή ἠθικῶς ἐνέργεια. Καί τούς ἀξίζει κάθε τιμή. Ἀντιστοίχως ἔχω δικαίωμα νά καταδικάσω ἐκείνους τούς πνευματικούς ανθρώπους, που αγωνίζονται πολιτικά ἐναντίον τῆς Ελλάδος, εἴτε τὸ κάνουν ἀπὸ ἀκρίσια, εἴτε τὸ κάνουν ἀπὸ πνευματικὴ διαστροφή. Καί τὴν καταδίκη αὐτὴ δὲν ἔχουν δικαίωμα οἱ ἀδιάφοροι νά ἀποδοκιμάσουν. Γιατί τότε λαμβάνουν μιάν ἠθικὴ θέση καί μιὰ πού τὴν λαμβάνουν, πρέπει νά τὴ λάβουν ἀπ' ἀρχῆς σὲ ὅλη τὴν ἔκτασι. Πνευματικὴ θέση δὲν μπορεῖ νά εἶναι ἀρνήσι κρίσεως σὲ μιὰ διένεξι πού ἔχει ἓνα θέμα πνευματικὸ καί ὅλη τὴν Ελλάδα.

Γ.— ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΠΑΤΡΙΔΑ

«Ἐγὼ δὲν ἀνήκω στὴν πατρίδα μου, ἀνήκω στὴν οἰκουμένη». Αὐτὴ ἡ φράση πού πάντα προκάλεσε τόσες συζητήσεις, ἄς δοῦμε, με κάποια ἀντικειμενικότητα, πόση δόση ἀλήθειας καί πόση ψεύδους περικλείει, ὅταν τὴν ἐκστομίζει ἓνας καλλιτέχνης ἢ γενικώτερα ἓνας ἄνθρωπος τοῦ πνεύματος.

* * *

Ἡ ἀλήθεια, ἡ ὠραιότητα, ἡ ἠθικότητα εἶναι ἀξίες πού ἰσχύουν παντοῦ καί πάντοτε. Κανένας τόπος, κανένας χρόνος δὲν τις περιορίζει. Ἐνα ἔργο ὅσο πραγματοποιεῖ ἀλήθεια, ὠραιότητα ἢ ἠθικότητα, ὅσο «μετέχει» αὐτῶν τῶν ἀξιῶν, εἶναι καί αὐτὸ ἀπάνω ἀπὸ χρόνο καί χῶρο. Καί οἱ δημιουργοὶ τέτοιων ἔργων, κατὰ τὸ μέτρο πού εἶναι δημιουργοὶ ἀλήθειας, ὠραιότητας ἢ ἠθικότητας, εἶναι καί αὐτοὶ ἀπάνω ἀπὸ χρόνο καί χῶρο. Κανένας τόπος δὲν τούς περιορίζει, κανένας χρόνος. Καί ὑπὸ αὐτὴν τὴν ἐννοια μποροῦν πολὺ δικαίως νά λένε ὅτι δὲν ἀνήκουν στὴν πατρίδα τους, ἀλλὰ στὴν οἰκουμένη.

Ἀλλὰ ἡ ἀλήθεια, ἡ ὠραιότητα καί ἡ ἠθικότητα δὲν ὑπάρχουν ὡς ἰδέες, στὸν «ὑπερουράνιο τόπο» τοῦ Πλάτωνος. Ἔρχονται στὴ γῆ καί ἐνσαρκώνονται σὲ ἔργα καί σὲ πράξεις. Σὲ ἔργα σκέψης, σὲ ἔργα τέχνης, σὲ πράξεις ἠθικὲς ἢ πολιτικὲς ἢ θρησκευτικὲς, ἐκφράζουν οἱ δημιουργοὶ τῶν τῆν ἀλήθεια, τὴν ὠραιότητα, τὴν ἠθικότητα. Ἀλλὰ δὲν τις ἐκφράζουν στὴν ὀλοκληρωμένη τελειότητά τους. Ἐκφράζουν μιὰ μόνον ὄψη τους κάθε φορά, μιάν ἐλάχιστη πτυχὴ, ἓνα θρύμμα τους. Κάθε δημιουργὸς ἓνα ἄλλο, κάθε ἐποχὴ ἓνα ἄλλο, κάθε τόπος ἓνα ἄλλο. Καί μιὰ πού ἡ ὀλοκληρωμένη τελειότητα τῆς ἰδέας δὲν μπο-

ρει νά ἐκφρασθῆ ποτὲ ἀπὸ κανένα, πρέπει νά θεωρήσωμε σάν τὸ μεγαλύτερο εὐτύχημα τῆς ζωῆς, ὅτι ὑπάρχει αὐτὴ ἢ ἄπειρη ποικιλία τῶν ἐκφράσεων καὶ ὅτι ἀντὶ νά ἐπαναλαμβάνουν ἔλοι μόνο μιὰ καὶ τὴν ἴδια ὄψη τῆς ιδέας, ὁ κάθε δημιουργός, ὁ κάθε τόπος, ἢ κάθε ἐποχὴ ἐκφράζουν μιὰ νέα τῆς ὄψης. Καὶ ἔτσι καθὼς πολλαπλασιάζονται μέσα στοὺς αἰῶνες οἱ τρόποι ἐκφράσεως τῆς κάθε ιδέας καὶ ἀθροίζονται εἰς ἓνας στὸν ἄλλον, σχηματίζεται μιὰ γραμμὴ ποὺ ὅλο προχωρεῖ πρὸς τὴν ὀλοκληρωτικὴν ἐκφράση ὅλων τῶν τρόπων. Ἡ εὐδαιμονία καὶ ἡ δόξα τοῦ ἀνθρώπινου γένους εἶναι αὐτὴ ἢ ἄπειρη πολυμορφία τῶν πνευματικῶν καὶ ἠθικῶν τῶν τρόπων, ποὺ τείνει αἰῶνια πρὸς τὴν ὀλοκλήρωση.

* * *

Ἡ ἄπειρη ὅμως αὐτὴ πολυμορφία συντάσσεται σὲ γένη καὶ σὲ εἶδη. Ὑπάρχουν ἄτομα ποὺ ἔχουν κοινὰ χαρακτηριστικὰ μεταξύ τους καὶ κοινὰ διαφορὰς μετὰ ὅλα τὰ ἄλλα. Ὑπάρχουν τέτοιες διαφορὰς μέσα στὸ χρόνο· κάθε ἐποχὴ ἔχει τὸν τύπο τῆς. Ἄλλ' ὑπάρχουν καὶ τέτοιες διαφορὰς τῶν σύγχρονων μέσα στὸ χῶρο. Ἐκεῖ βασικὴ διάκριση εἶναι ἡ διάκριση κατὰ ἔθνη. Οὔτε οἱ ταξικὲς διαφορὰς, οὔτε οἱ στενὰ φυλετικὲς, οὔτε οἱ κλιματολογικὲς διαφορὰς δὲν εἶναι τόσο βαθιεῖς, τόσο σταθερὲς, τόσο ἀποφασιστικὲς, ὅσο οἱ ἔθνικες. Μιὰ κοινότητα ψυχικὴ καὶ μιὰ κοινὴ πνευματικὴ παράδοση, στηριγμένες σὲ μερικὰ, κάποτε λίγα κοινὰ βιολογικὰ στοιχεῖα, ἐνώνει τοὺς ἀνθρώπους σὲ ἐθνότητες. Χαρακτηρίζει τις ἐθνότητες ἡ θέληση ὅλων τῶν μελῶν τους νά ἀπαρτίσουν ἓνα ἑνιαῖο κοινωνικὸ σύνολο, νά σχηματίσουν μιὰ πολιτεία, ἔστω καὶ ἂν ὑπάρχουν μεταξύ των ταξικὲς ἢ καὶ βιολογικὲς καὶ γεωγραφικὲς διαφορὰς. Βασικὰ λοιπὸν οἱ ἄνθρωποι χωρίζονται στὸ χῶρο κατὰ ἔθνη. Τὰ ἄτομα ποὺ ἀπαρτίζουν τὸ ἔθνος βέβαια διαφέρουν μεταξύ τους. Τὸ καθένα ἐκφράζει κατὰ τὸ δικό του τρόπο, ὅταν εἶναι πνευματικὴ προσωπικότητα, τὴν ιδέα τῆς ἀλήθειας, τῆς ωραιότητος, τῆς ἠθικότητος. Ἄλλὰ παρ' ὅλες τις ἀτομικὲς διαφορὰς, ὅλα μαζί, ἔταν ἀνήκουν σὲ ἓνα ἔθνος, ἔχουν μερικὰ κοινὰ βασικῆς σημασίας γνωρίσματα. Αὐτὴ ἢ κοινότητα ὀφείλεται στὸν κοινὸ ψυχολογικὸ χῶρο, στὰ κοινὰ βιολογικὰ στοιχεῖα καὶ πρὸ παντὸς στὴν κοινὴ πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ παράδοση. Γι' αὐτὸ μπορεῖ νά ποῦμε, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τις ἀτομικὲς διαφορὰς, ποὺ πάντα θὰ ὑπάρχουν, ὅτι κάθε ἔθνος, στὸ σύνολό του, ἔχει ἓνα δικό του τρόπο ἐκφράσεως τῆς ἀληθείας, τῆς ωραιότητος, τῆς ἠθικότητος. Ἔτσι λοιπὸν οἱ ιδέες αὐτές, ὅταν ἐνσαρκώνονται σὲ ἔργα καὶ σὲ πράξεις, δὲν μένουν ἔξω χώρου καὶ χρόνου, στὸν ὑπερουράνιο τόπο, ἀλλὰ συσχετι-

ζονται με τὸ χρόνο καὶ τὸ χῶρο. Γίνονται σχετικές, ἐνῶ κατ' ἀρχὴν εἶναι ἀπόλυτες. Σὲ κάθε ἐποχὴ παίρνουν ἄλλη μορφή· σὲ κάθε ἔθνος παίρνουν ἕναν ἄλλο τύπο. Κάθε ἔθνος, με ἄλλα λόγια, ἔχει τὸν πολιτισμὸ του, τὴ φιλοσοφία του, τὴν τέχνη του, τὶς ἠθικὲς καὶ θρησκευτικὲς του ἀντιλήψεις.

* * *

Στὸν πολιτισμὸν αὐτὸν μετέχουν ὅλα τὰ ἄτομα ποὺ ἀνήκουν στὴν ἴδια ἐθνότητα. "Ὅχι διότι πρέπει νὰ μετέχουν σ' αὐτόν. Ἀπὸ πνευματικῆς σκοπιᾶς δὲν ὑπάρχει κανένα καθήκον νὰ ἀνήκης στὸ ἔθνος σου. Μετέχουν ὅμως τὰ ἄτομα στὸν πολιτισμὸ τοῦ ἔθνους των, γιατί ἀνατρέφονται ἀπὸ τὴν παράδοσή του, τὴν ἠθικὴ καὶ τὴν πνευματικὴ, διότι ἔχουν τὰ ἴδια ψυχικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ συνήθως ἕνα ἴδιο βιολογικὸ καὶ γεωγραφικὸ υπόδαθρο. Βέβαια, ἂν θέλουν, μποροῦν νὰ ἀποσχισθοῦν ἀπὸ τὸ ἔθνος των καὶ νὰ ἐνταχθοῦν σὲ ἄλλους κύκλους πολιτισμοῦ. Γι' αὐτὴ τους τὴν πράξη δὲν ἔχουν νὰ ὑποστοῦν ἠθικὲς κυρώσεις, ἀλλὰ θὰ ὑποστοῦν, κατὰ ἕνα σχεδὸν ἀπαράβατον κανόνα, βαρύτερες πνευματικὲς κυρώσεις. "Ὅταν ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος ξεριζωθῆ ἀπὸ τὸ χῶμα ὅπου φύτρωσε, χάνει τὴν ἰκμάδα του, τὴ δημιουργικότητά του, τὴν πνευματικὴ του ἀξία. Γίνεται σὰν τὸ φυτὸ ποὺ μεταφυτεύεται ἀπὸ τὴ γῆ καὶ τὸ κλίμα ὅπου ἡ φύση τὸ τοποθέτησε. Μαραίνεται, ἐκφυλίζεται καὶ στειρεύει. Τέτοιοι ἀποστάτες δὲν φτάνουν ποτὲ νὰ γίνουν κορυφαῖοι· μένουν πάντα δεῦτεροι, γίνονται μιμητὲς ἄλλων καὶ δὲν δημιουργοῦν παράδοση. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο καὶ ὄχι γιὰ λόγους ἠθικοῦς πρέπει οἱ ἄνθρωποι τοῦ πνεύματος νὰ μένουν πιστοὶ στὸ ἔθνος των, στὴν παράδοσή τους, στὸ βιοψυχικὸ κόσμο, ὅπου πλάσθησαν, ἀκόμη καὶ στὸ κλίμα τοῦ τόπου των. Γιατὶ ἀπὸ τὴ φύση τῶν πραγμάτων, ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ νομοτέλεια τοῦ πνεύματος, ἔργο τους μπορεῖ νὰ εἶναι μόνο ἡ θεραπεία, ἡ ἀνάπτυξη καὶ ἡ προαγωγή τῶν μορφῶν ἐκείνων ποὺ προσιδιάζου στὸ ἔθνος των, στὴν ψυχικὴ του ἰδιοτυπία καὶ στὴν πνευματικὴ του παράδοση. Μόνο ἐκεῖ ἀποδίδουν πραγματικὰ, μόνο ἐκεῖ μποροῦν νὰ γίνουν κορυφαῖοι.

"Ἄν λοιπὸν ἀπὸ τὴν σκοπιᾶ τοῦ ἀπολύτου ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος δὲν ἀνήκει στὴν πατρίδα του, ἀλλὰ στὴν οἰκουμένη, ἀπὸ τὴ σκοπιᾶ τὴν ἱστορικὴ, ἀπὸ τὴ σκοπιᾶ τῆς πραγματοποιήσεως, ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ ἀνήκει στὴν οἰκουμένη, ἀλλὰ στὴν πατρίδα του. Καὶ ἂν τυχὸν θελήσῃ νὰ μὴν ἀνήκει στὴν πατρίδα του, τότε πάλι δὲν θὰ ἀνήκει στὴν οἰκουμένη, ἀλλὰ σὲ μιὰν ἄλλη πατρίδα. Ἀπὸ τὴ σκο-

πιάν αυτή λοιπόν — και συνήθως ήταν μιλή κανείς για πρόσωπα, αυτήν τή σκοπιά έχει υπ' ὄψη του — ή φράση αυτή, πού πάντα προκάλεσε τόσες συζητήσεις, μαρτυρεί μιὰ πάρα πολύ ἐπιπόλαια γνώση τοῦ πῶς τὸ πνεῦμα ἐνσαρκώνεται και πραγματοποιεῖται μεταξύ τῶν ἀνθρώπων.

* * *

Αὐτὸς ὁ κανόνας ὁμῶς ἔχει ἐξαιρέσεις. Δὲν ἐννοῶ τις ἐλάχιστες προσωπικὲς ἐξαιρέσεις πού ἐπικυρώνουν τὸν κανόνα, τοὺς ἐλάχιστους ἐκείνους πού, ἐν και ἀπαρνήθησαν τὸ ἔθνος των και τὴν ἐθνική τους παράδοση, δὲν ἔχασαν τίποτε ἀπὸ τὸ μεγαλεῖο τους. Ἐννοῶ μερικὰ εἶδη πνευματικῆς δημιουργίας πού δὲν ὑπάγονται σὲ αὐτὸν τὸν κανόνα. Καὶ πρῶτα ἡ μαθηματικὴ ἐπιστήμη και γενικώτερα οἱ θετικὲς ἐπιστήμες πού στηρίζονται στὴ μαθηματικὴ ἢ στὴν καθαρὰ «διανοητικὴ» σκέψη. Σὲ αὐτὸν τὸν τομέα δὲν ὑπάρχουν ἐθνικοὶ πολιτισμοί. Μιὰ εἶναι ἡ μαθηματικὴ σκέψη και ἡ ἀρχὴ τῆς αἰτιότητας, μιὰ εἶναι ἡ χημεία, ἡ φυσικὴ και ἡ ἰατρικὴ.

Και ὅ,τι λέμε για τις ἐπιστήμες αὐτές, αὐτὸ ἰσχύει και για τις τεχνικὲς των ἐφαρμογές. Οἱ ἄνθρωποι πού ὑπηρετοῦν αὐτές τις ἐπιστήμες και τις τεχνικὲς των μποροῦν νὰ ποῦν ὅτι δὲν ἀνήκουν σὲ πατρίδες ἀλλὰ στὴν οἰκουμένη. Μόλις ὅμως φύγωμε ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν και μποῦμε στὴ φιλοσοφία, ἐπιστρέφομε στὴν διάκριση τῶν ἐθνικῶν πολιτισμῶν. Ἡ φιλοσοφία εἶναι συυφασμένη με τὴν προσωπικότητα τοῦ φιλοσόφου. Καὶ ἡ προσωπικότητα δὲν χωρίζεται ἀπὸ τὴν ψυχικὴν ἰδιοτυπία και τὴν παράδοση τοῦ κάθε ἔθνους. Ἀκόμη περισσότερο αὐτὸ ἰσχύει για ὁλόκληρη τὴν ἠθικὴ και πολιτικὴ ζωὴ. Τὰ ἦθη και οἱ κανόνες τῆς κοινωνικῆς ζωῆς εἶναι πάντα συυφασμένοι με τὴ ζωὴ ἑνὸς ἔθνους. Τὸ ἀπόλυτο τῆς ἠθικῆς ἀρχῆς προσλαμβάνει σὲ κάθε ἔθνος ἄλλες μορφές. Καὶ τέλος τὸ ἴδιο ἰσχύει για τὴν τέχνη. Ἡ τέχνη εἶναι γέννημα παραγόντων πού ἔχουν σαφῶς ἐθνικὸν χαρακτήρα. Εἶναι ἡ ἔκφραση μιᾶς ψυχῆς και ἑνὸς πνεύματος πού εἶναι πάντα και χρονικὰ και ἐθνικὰ προσδιορισμένο. Δὲν πρέπει νὰ συγχέωμε τὴν πανανθρώπινη ἀξία τοῦ ἔργου τέχνης με τὴν ἐθνικὴ του ἰδιομορφία. Ἀπεναντίας μπορεῖ νὰ ὑποστηρίξει κανείς ὅτι συνήθως ὅσο πιὸ ἐντονη εἶναι ἡ ἐθνικὴ του ἰδιομορφία, τόσο πιὸ πανανθρώπινη εἶναι ἡ ἀξία του, ὅσο πιὸ συγκεκριμένο στὸν τόνο, τὸν ψυχικὸ, τὸν ἠθικὸ, τὸν πνευματικὸ, τὸ ἔργο τέχνης, τόσο πιὸ καθολικὸ στὴν ἀξία του. Ἄν δὲν ἦταν ὁ Σαίξπηρ τόσο Ἀγγλος και δὴ τῆς ἐλισαβεθιανῆς ἐποχῆς, δὲν θὰ ἦταν και τόσο πανανθρώπινος. Ἄν δὲν

ἦταν ὁ Ντάντε τόσο έντονα Φλωρεντινός, τόσο δεμένος με τήν ιστορία τῆς ἐποχῆς του, δέν θά ἦταν καί τόσο πανανθρώπινος.

Αὐτά πού εἶπαμε ἰσχύουν ἔμως γιά τοὺς δημιουργούς. Καί θά μπορούσαμε μάλιστα νά προσθέσωμε, πῶς ὅσο πιό μεγάλοι εἶναι οἱ δημιουργοί, τόσο πιό ἐλοκληρωτικῆ εἶναι γι' αὐτοὺς ἡ ἰσχὺ αὐτῆς τῆς ἀρχῆς· ἐνῶ ὅσο κατεβαίνομε πρὸς τοὺς μέτριους, αὐτὴ ἡ ἀρχὴ χαλαρώνεται. "Ὅταν πάλι πάμε στοὺς ἐκτελεστῆς, ἐκεῖ εἶναι ζήτημα ἀν ἰσχύη. "Ἴσως νά ἰσχύη κάπως γιά ἐκείνους τοὺς ἐντελῶς ἐξαιρετικούς πού εἶναι σχεδὸν δημιουργοί. Ἀλλὰ γιά τοὺς πολὺ καλοὺς ἀλλὰ κοινοὺς πάντα ἐκτελεστῆς ἡ ἀρχὴ αὐτὴ δέν ἰσχύει. Ὁ συνηθισμένος βιρτουόζος ἐκφράζει πιστά, ἴσως δουρικᾶ, ὅλες τὶς ἐθνικὲς ψυχὲς τῶν δημιουργῶν, ὑποτάσσοντας ἐλοκληρωτικᾶ τὴν προσωπικότητά του στὴν προσωπικότητα τοῦ δημιουργοῦ. Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιά τὸν πολὺ καλὸ διευθυντὴ ὀρχήστρας. Δικαιολογεῖται ἀπολύτως νά πῆ ὅτι δέν ἀνήκει στὴν πατρίδα του, ἀλλὰ στὴν οἰκουμένη. Δικαιολογεῖται ὡς βιρτουόζος ἢ ὡς διευθυντῆς ὀρχήστρας, ὅταν τὸν ἐξετάζομε ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ πνεύματος.

* *

Ἀλλὰ ὑπάρχει καί μιὰ ἄλλη σκοπιὰ ἀπὸ τὴν ὁποία ὅλοι οἱ ἄνθρωποι μπορεῖ νά κρίνωνται. Καί αὐτὴ εἶναι ἡ ἠθικὴ πλευρά. Ὁ ἄνθρωπος γεννιέται με χρέη ἠθικᾶ. Καί δέν θά ἀξίζε ἡ ζωὴ του ὅσο ἀξίζει, ἀν τὰ χρέη αὐτὰ ἔλειπαν. Ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος ἔχει δικαίωμα νά ὑποστηρίξη ὅτι κανένα ἄλλο ἠθικὸ χρέος του δέν μπορεῖ νά περιορίσῃ ἢ νά ἐμποδίσῃ τὴν ἐκπλήρωση τοῦ χρέους του τοῦ ὑπέρτατου, πού εἶναι ἡ θεραπεία τοῦ πνεύματος. Χάριν αὐτοῦ τοῦ χρέους μπορεῖ νά ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὴν ἐκπλήρωση τῶν ἄλλων ἠθικῶν ὑποχρεώσεων—πού βαρύνουν ὅλους τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους. Λέμε «μπορεῖ», γιατί τὸ ζήτημα ἀπὸ πολλοὺς ἀμφισβητεῖται. Τὸ παραδεχόμεστε ὁμῶς ἐμεῖς ὑπὸ ἓνα ὄρο: ἡ ἀπαλλαγὴ αὐτὴ ὑπάρχει μόνον ὅσο ἡ ἐκπλήρωση τοῦ ὑπέρτατου πνευματικοῦ καθήκοντος ἔρχεται πραγματικᾶ σὲ σύγκρουση με τὴν ἐκπλήρωση ἄλλων ἠθικῶν ὑποχρεώσεων· καί παραμερίζονται οἱ τελευταῖες μόνον ἀν εἶναι αὐτὸ ἀπαραίτητο γιά νά ἐκπλωρωθῇ τὸ ὑπέρτατο καθήκον τῆς θεραπείας τοῦ πνεύματος. Ἄν λοιπὸν ἓνας βιρτουόζος βγῆ καί ἀποκηρύξῃ τὴν πατρίδα του, χωρὶς αὐτὸ νά εἶναι ἀπαραίτητο γιά τὴν ἐκπλήρωση τῆς καλλιτεχνικῆς του ἀποστολῆς, τότε διαπράττει μιὰ πράξη ἠθικᾶ ἀδικοιολόγητη. Δέν χάνει βέβαια τίποτε ὡς καλλιτέχνης, ἀλλὰ ἀσφαλῶς ξεπέφτει ὡς ἄνθρωπος.

Δὲν πιστεύομε πῶς ἐξυπηρετεῖ τὴν πνευματικὴ ἀποστολὴ ἐνὸς καλλιτέχνη τὸ νὰ διακηρύττῃ ὅτι δὲν ἀνήκει στὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ στὸν κόσμον. Ὅταν ἡ πατρίδα εἶναι δοξασμένη καὶ νικᾷ καὶ ὑμνολογῆται ἀπὸ τὴν ἀνθρωπότητα ὁλόκληρη, τότε εἴμαστε πατριῶτες καὶ εἰσπράττομε καὶ ἐμεῖς τὶς τιμὰς τοῦ κέρδισαν μὲ τὸ αἷμα τους οἱ ἀδελφοί μας στὴν Πύδο. Ὅταν ἡ πατρίδα μας δυστυχῆ καὶ χειμάζεται καὶ συκοφαντῆται καὶ ἀδικῆται, τότε δὲν ἀνήκομε πιά στὴν πατρίδα, ἀλλὰ στὸν κόσμον.

Ἔχομε τὴν ὑπερηφάνεια καὶ τὴν ἀκλόνητη πεποίθηση ὅτι ποτὲ κανένας Ἕλληνας δὲν ὑπέπεσε στὸ ἀμάρτημα μιᾶς τέτοιας ἠθικῆς ἀσχημίας καὶ ἀθλιότητος καὶ ὅτι ὅσαδήποτε ἀντίθετα καὶ ἂν ἐγράφηκαν καὶ εἰπώθησαν, δὲν ἀνταποκρίνονται στὴν ἀλήθεια.

ΠΑΡΕΠΙΣΤΗΜΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
 ΤΟ ΜΕΓΑΛΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΚΕΝΤΡΟ
 ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗΣ ΒΟΗΘΕΙΑΣ
 ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Α. ΠΑΥΣΙΔΗΣ